

Міністерство культури і мистецтв України
Харківський державний інститут культури

Культура України

Збірка статей
Випуск 4

Бібліотека ХДАК
інв. № 431748

Харків ХДІК 1997

І.С.Плахтій, А.Ф.Ігнатюв

ПРО ОХОРОНУ І НИЩЕННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ПАМ'ЯТОК УКРАЇНИ (1918-1968 РР.)

В сучасних умовах виникла нагальна потреба переосмислення та всебічного висвітлення сторінок історії українського народу радянського періоду. Серед малодосліджених питань вітчизняної історії постає перед дослідником проблема охорони і нищення історико-культурних пам'яток. Оскільки заходи органів тоталітарного режиму в справі охорони історико-культурних пам'яток були обмеженими і недостатніми, тому у дослідженні мова йде більше про нищення української національної культури, ніж про її охорону.

Проблема охорони історико-культурних пам'яток за радянських часів висвітлена недостатньо. Про це йдеться побіжно у працях загального характеру [13, 14, 15]. Друга світова війна завдала непоправних втрат культурним скарбам України. Проте справжня історія нищення українських архівів, бібліотек, музеїв під час німецької окупації, за відсутності документів, досі ще не розкрита. У 1972 р. вийшла монографія про нищення архівів, бібліотек, музеїв під час другої світової війни в Україні [3]. Джерельна база дослідження солідна – архіви зі сховищ США, Німеччини, Польщі, Чехословаччини, а також відкриті архіви у Москві, Києві, Львові. В 1989 р. опубліковано спогади сучасника висадження в повітря Успенського собору в Києві 3 листопада 1941 р. німецькими окупантами [6. С.30]. В 1990 р. вийшла в світ монографія Л.Максакової [4]. Вона присвячена рятуванню культурних цінностей у роки Великої Вітчизняної війни. У 1991 р. опубліковано статтю І.Гуркова, в якій йдеться про знищення Успенського кафедрального собору під час відступу радянських військ з Києва [7. 1991, 1 серп.].

У цій статті вперше робиться спроба дослідити долю скарбів національної культури в радянський період.

До жовтневого перевороту 1917 р. охорону історико-культурних пам'яток в Україні здійснювали громадські організації. За старовинними будовами й важливішими місцями археологічних розкопок доглядали губернські комісії, які одночасно опікувалися музейними й архівними пам'ятками. В 1917 р. охороною історико-культурних пам'яток керував громадський комітет на чолі з визначним археологом і музеологом, дійсним членом ВУАН М.Біляшівським.

За часів Центральної Ради охорону історико-культурних пам'яток здійснювало Міністерство освіти, у 1918 р. Головне Управління в справах мистецтва і національної культури.

Під час революційних подій 1917-1920 рр. та в перші роки радянської влади в Україні загинула велика кількість позамузейних пам'яток історії і культури. Особливо потерпіли поміщицькі палаци, що побудовані в стилі українського бароко і ампіру, з великою кількістю старовинних і мистецьких речей у них. У цей час більше ста православних монастирів України припинили свою діяльність.

Зі встановленням радянської влади нищення монастирів набуло планового характеру. У 1921 р. під приводом вилучення церковних цінностей на користь голодуючих почалися репресії проти релігії. З церков забирали реліквії, що мали велику історичну та матеріальну цінність. На 1924 р. в Україні було закрито 31 монастир [5. 1994 № 23-24, С.1]. Чудові архітектурні споруди перетворювалися на склади, зерносковища, військові казарми, у кращому випадку їх пристосовували під клуби та школи.

Троїцький монастир на Харківщині спіткала типова доля. У 1924 р. на його території було створено дитячий будинок. Через деякий час вирішили розібрати церкву. Не зважаючи на протести віруючих, старовинні споруди були зруйновані, а на подвір'ї закритого монастиря з монастирської цегли збудовано стайню та свинарник [5. 1994, № 23-24. С.5]. Під час колективізації та штучного голоду монастирі нерідко опинялися у центрі трагічних подій, створюючи опозицію владі, що призводило до прискорення їхнього знищення. Намагаючись врятувати хліб, селяни у важкі часи шукали рятунку у храмі, ховали збіжжя в монастирях.

Проте, тоталітарному режиму не вдалося цілковито духовна стерилізація суспільства. Віра була гнана, проте не знищена. Церкви і монастирі відроджувалися за найменшої можливості. Багато з них поновили свою діяльність під час другої світової війни.

Заходи органів радянської влади в Україні в справі охорони пам'яток культури були спорадичні і здебільшого недостатні. У 1920 р. проголошено археологічно-історичним заповідником територію археологічних розкопок античного міста Ольвії, 1925 р. – могилу Т.Г.Шевченка в Києві з довколишньою територією. Тільки 17 червня 1926 р. за вимогами українських діячів культури й науки вийшла постановою ВУЦВК і Раднаркомом УСРР "Про пам'ятки культури і природи" [1. С.106]. На підставі цієї постанови було зареєстровано усі пам'ятки, визначено за категоріями республіканського і місцевого значення та взято під догляд й охорону, а найвидатніші з них оголошено державними заповідниками.

За своїм характером заповідники поділялися на історико-культурні й природні. До історико-культурних заповідників належали: Києво-Печерська лавра (з 1926 р. Всеукраїнський музейний городок) Кирилівська церква у Києві, Спасо-Преображенський монастир у Новгороді-Сіверському. З 1929 р. до історико-культурних заповідників належали Преображенський і

Борисоглібський собори, "П'ятницька церква та Єлеський і Троїцько-Іллінський монастирі в Чернігові, монастир Кармелітів¹ і синагога XVII ст. (заповідник єврейської матеріальної культури) в Бердичеві, Усатівське городище біля Одеси, Перекоп у Криму та ін. Пам'ятками республіканського значення проголошено Софійський собор у Києві, будинок Мазепи в Чернігові, козацький Покровський монастир у Харкові тощо.

Головним органом історико-культурних пам'яток був Український Комітет охорони пам'яток культури при Наркомосі УСРР, який видавав часопис "Збірник охорони пам'ятників культури на Україні" (з 1928 р.). У Києві з 1926 р. під керівництвом мистецтвознавця Ф.Ернста і професора Київського археологічного інституту В.Базилевича працювала крайова комісія охорони культури, яка провела певну роботу щодо охорони пам'яток матеріальної культури та природи.

У 1930-х рр. справа охорони історико-культурних пам'яток перебувала у цілковитому занедбанні. Донедавна поширена в нашому суспільстві, ідеологічно освячена практика руйнування храмів призвела до величезних втрат. Церкви або зносили, або будували на їхньому місці школи, де виховували нових павликів морозових, або ж з храмів робили склади пального чи добрив. В середині 1930-х рр. тоталітарний режим знищив низку видатних історико-культурних пам'яток у самому Києві: монастирі Михайлівський Золотоверхий, Миколаївський і Микільський, церкви Трисвятительську, Братську Богоявленську. Мартиролог втрат нашої культури шалено почав розростатись. Було знищено більше 20 найвидатніших пам'яток архітектури Київського бароко [8. 1994, № 1, С.10]. А ті, хто спробував обстоювати цінності надбань культури бароко (професор М.Макаренко, 1877-1936), або надихатись ними і розвивати їх у своїй творчості, (архітектор Д.Дяченко, 1887-1942), змушені були заплатити за це власним життям.

Друга світова війна завдала непоправних втрат багатьом культурним скарбам України. Повсюди можна було спостерігати пасивне ставлення властей до евакуації театрів, музеїв, архівів – мовляв, "не до того". Ця надзвичайно важлива справа була пущена на самоплив. Коли директор Української картинної галереї у Харкові звернувся до місцевих властей за вказівками щодо евакуації, його звинуватили у "панікерстві". Дирекція просила виділити три вагони, але їй відмовили. Тільки напередодні відходу військ із Харкова дали вагон [9. 1994, № 9-10. С.30]. Евакуювати можна було лише 10 процентів найцінніших експонатів. Загалом на українській території, яку залишили радянські війська, у 112 музеях знаходилося близько 6 млн. експонатів. Далеко не все майно музеїв України було врятоване. Деяка, хоч і невелика, частина творів постраждала від переїздів. Заступник директора

¹Чернецький латинський орден на Правобережній Україні в XVII-XVIII ст.

музею Т.Г.Шевченка Академії наук УРСР М.Г.Мацапура повідомляв з Новосибірська про пошкодження роботи Флавицького портрета Великого Кобзаря, портрета А.Жуковського роботи К.Брюлова, деяких інших. Під час повітряного нальоту загинули на станції Олексіївка найцінніші експонати Харківського історичного музею. Не пощастило й евакуйованому до м. Нальчика зібранню картин відомого українського художника М.Бурачека. Перед захопленням міста фашистськими окупантами місцевий краєзнавчий музей, де зберігалося понад 300 картин М.Бурачека, не був евакуйованим, а отже, переважна частина колекції пограбована німцями і місцевими жителями. Залишилося усього близько 50 картин художника [9. 1994, № 9-10. С.31].

В евакуйованих фондах великих історичних музеїв України знаходилось 15 тис. експонатів. Розміщені вони були здебільшого в Уфі в жахливих умовах зберігання (підвали, сараї).

Отже, з території, що зазнали окупації, були вивезені значні наукові та культурні цінності, інтелектуальний потенціал республіки. Але не увесь. У директивах влади значилося: "все цінне, яке не може бути вивезене, повинно безумовно знищуватися", згідно з викривленою екстремістською логікою тоталітаризму. Крім того, розпочалися масові арешти "неблагонадійних", вчинялися військово-польові трибунали за наперед відомими обов'язково смертними вироками. Політичних розстрілювали на місці, у тюремних дворах Львова, Києва, Луцька, Харкова, а то й на зручних звалищах (Дем'янів Лаз поблизу Станіслава, Биківня під Києвом та ін.). Серед сотень замордованих українських інтелігентів біли відомі артисти М.Донець і І.Юхненко, поети В.Свідзінський і Є.Дубовик, академіки А.Кримський і К.Студинський, професор П.Франко та ін. Сотні інших були заарештовані і за безглуздими вироками стали в'язнями ГУЛАГу.

Отже, якщо перебазування промислових потужностей та матеріальних ресурсів було визнано першочерговим заходом оборонного значення, то евакуація закладів культури і освіти такими не вважалася. Від'їзд театрів, музеїв, культосвітніх закладів відбувався самопливом. І тут виняткову роль відіграли самовідданість, вірність громадському обов'язку української інтелігенції, яка взяла на свої плечі рятування надбань національної культури.

Після визволення Червоною армією у 1943-1944 рр. українських земель і відновлення радянської влади місцеві органи підготували офіційні звіти про масштаби збитків, які завдали окупанти народному господарству. Багато звітів офіційних комісій було опубліковано в пресі, зокрема, повідомлення Надзвичайної державної комісії про злочини німецьких окупантів у Києві. Згідно з цим повідомленням, фашистські загарбники зруйнували музеї і вивезли до Німеччини всі експонати, пограбували з книжкових фондів київських бібліотек понад 4 млн. книг. Лише з Бібліотеки Академії наук УРСР окупанти вивезли до Німеччини понад 320 тис. різних

цінних і унікальних книг, журналів і рукописів [2. 1944, 1 берез.]. Фашисти зруйнували і пограбували Києво-Печерську лавру у жовтні-грудні 1941 р., включаючи висадження в повітря 3 листопада Успенського собору та руйнування прилеглих будівель після вибуху. Загарбники вивезли з Лаври найцінніші експонати, в тому числі весь відділ зброї, що налічував близько 4000 предметів.

У повідомленні Надзвичайної комісії, органи радянської влади звинувачували окупантів у всіх руйнаціях у Києві, не виключаючи навіть тих об'єктів, які зруйнувала Червона Армія при відходженні з Києва. Так, будівлі на Хрещатику, а також інші будинки в центрі міста біди висаджені в повітря вибухівкою з годинниковим механізмом після окупації Києва німецькими військами. Це стосується також Успенського Собору Лаври [10. 1994 № 3-6. С.94]. Хоча на запитання про те, хто несе відповідальність за висадження в повітря 3 листопада 1941 р. Успенського собору, остаточної відповіді немає.

Втрати культурних цінностей під час війни, зокрема знищення пам'яток архітектури, архівних і бібліотечних матеріалів, слід розглядати в широкому контексті ідеологічних засад політики тоталітарного режиму. Щодо архівів, то радянськими органами напередодні і на початку війни вдало була проведена евакуація архівних матеріалів. Л.Максакова у своїй праці пише, що українським архівістам вдалося евакуювати понад мільйон справ [4. С.65]. Тут виникає питання: Які саме матеріали і чому були дібрані для евакуації? Адже першочерговому і обов'язковому вивезенню на Схід підглядали фонди політичної поліції (жандармські управління, охоронні відділення та ін.) другої половини ХІХ – початку ХХ ст., тобто основні джерела для дослідження історії класової боротьби і революції в Україні. До евакуйованих потрапили секретні і надсекретні фонди післяреволюційного періоду, серед них спецчастини (або так звані перші частини, безпосередньо підпорядковані місцевим органам НКВС). Першочерговій евакуації підлягали матеріали ревкомів, сільрад, профспілок і особовим документам з усіх фондів [17. Ф.3206. Оп.5. Спр.21. Арк.23]. А найдавніші фонди наукової ваги були залишені.

Органам радянської влади не вдалося повністю евакуювати або знищити багато важливих фондів партійних архівів. У Харкові партійний архів був вивезений на один із заводів і спалений, будинок архіву ЗАГС також був спалений. Щодо Центрального державного архіву революції, то більшість його фондів теж встигли евакуювати або спалити. Є свідчення, що прилеглий до архіву будинок під час відступу радянських військ був навмисне підпалений, а ті з місцевих жителів, хто кинувся гасити вогонь і рятувати архів, - розстріляні на місці [17. Ф.3206. Оп.5. Спр.1. Арк.437].

Пограбування бібліотек під час окупації здійснювалося спеціальними підрозділами Айнзацштабу Розенберга. Радянська адміністрація бібліотеки Академії наук УРСР евакуювала до Уфи 1200 книжок разом з деякими матеріалами бібліотеки педінституту, 30 скринь з університетської бібліотеки

педінституту, 30 скринь з університетської бібліотеки відправлено до Харкова. Частина цього транспорту була втрачена і розграбована в дорозі. Водночас близько 100000 томів із секретного фонду академічної бібліотеки було скинуто у внутрішньому дворі й спалено з огляду на те, що могли потрапити до рук окупантів. Фашистські загарбники вивезли безцінні першодруки та інші рідкісні книги, зокрема 50 скринь книг із колекції Бібікова, підготовлених до евакуації радянською адміністрацією (їй це зробити не вдалося) [17. Ф.3206 Оп.5. Спр.4. Арк.73-74].

Особливо потерпіли під час окупації нинішня Національна парламентська бібліотека в Києві та наукова бібліотека імені В.Г.Короленка в Харкові. Всього з окупованих територій СРСР, включаючи Україну, фашистські загарбники вивезли вже в 1941 р. понад півмільйона бібліотечних книжок.

Після війни уряди СРСР і УРСР вживали заходів для повернення архівів російських та українських організацій та окремих осіб, що вивезені за кордон емігрантами під час революції та громадянської війни. У 1920-1930-х рр. на території Чехословаччини існувала ціла низка архівних зібрань, які були вивезені урядами УНР і Директорії.

Після визволення території Чехословаччини від фашистських загарбників у 1945 р. вся так звана "Празька колекція" була передана до українських архівів. Спеціальні наукові групи архівістів йшли за радянськими військами й збирали документи, що були вивезені в період окупації з державних архівів. Із території Чехословаччини та Німеччини була повернута значна частина цінних історичних джерел. Але, наприклад, з Актових книг Гродських і земських судів, магістратів та ратуш Правобережної України XVI-XVIII ст. досі знайдена лише одна третина довоєнної колекції [12. 1990. № 7. С.19].

Повоєнний час дає нам гіркий приклад занедбання органами радянської влади давньої історії і давніх архівних документів як таких, що ніяк не сприяли цього разу вже "комуністичному будівництву" в Україні. Мало уваги питанням охорони історико-культурних пам'яток приділяли створені після війни при Міністерстві культури УРСР управління музеїв та охорони пам'яток культури. Наприкінці 1965 р. з ініціативи вчених, митців і громадськості республіки засновано Українське Товариство охорони пам'яток історії і культури [11. С.81]. Протягом 20-21 грудня Києві проходив установчий з'їзд товариства, покликаний сприяти збереженню і пропаганді історико-культурних пам'яток. Першим головою правління Товариства було обрано директора Інституту історії АН УРСР К.Дубину.

Але замість збереження історико-культурних пам'яток, офіційні радянські чиновники продовжували нищення їх. 24 травня 1964 р. сталася подія, яка завдала великої шкоди українській культурі. Була підпалена найбільша українська бібліотека – Публічна бібліотека АН УРСР. Пожежу вдалося ліквідувати тільки ліквідувати тільки на третій день, коли вже

доценту вигорів український відділ. Із семи поверхів бібліотеки згорів тільки один, де знаходились українські книжки. Вогонь знищив архіви, рукописи, стародруки, рідкісні книжки, знищив частину української культури і історії [16. Т.3. С.187-192]. Цей акт вандалізму був учинений працівником бібліотеки В.Погружальським, якого згодом засудили до 10 років позбавлення волі. На судовому процесі, що проходив наприкінці серпня 1964 р., названо цифру втрат – 600 тис. томів.

А хіба можна виміряти справжні втрати кількістю одиниць зберігання? Адже назавжди зникла частина духовної спадщини українського народу, неповторної і безцінної. Підпал Публічної бібліотеки АН УРСР було зроблено у Шевченкові дні, коли відзначалося 150-річчя з дня народження поета. Вже тоді брався на замітку кожний, хто співав у травневі дні біля пам'ятника Т.Г.Шевченку. Вже тоді під час святкувань в Каневі до могили Т.Г.Шевченка пропускали тільки за перепустками. Уже тоді за любов до рідної культури, історії та мови людина ризикувала потрапити до числа "неблагонадійних".

У листопаді – грудні 1968 р. спалено церкву св. Юрія разом із бібліотечним фондом Видубецького монастиря.

Наприкінці 1965 р. в Україні було зареєстровано 7861 археологічних і 733 пам'яток культури дореволюційного часу, понад 12000 історичних пам'яток радянського періоду. Продовжували існувати проблеми з охороною історико-культурного середовища пам'яток культури. Колекції багатьох музеїв, наприклад, які експонувалися, складали лише частину їх творів. Багато творів перебувало у фондах, оскільки не мали належних умов для їх зберігання.

Отже, в тяжкі роки радянського тоталітарного режиму українська національна культура пройшла трагічні випробування. Під час революційних подій 1917-1920 рр. було винищено кращі культурні цінності, що надбали наші пращури. Проте комуністичній диктатурі не вдалося цілковито духовна стерилізація суспільства. Духовна культура відроджувалася. Радянські органи, що відали охороною пам'яток історії і культури, обмежували свою діяльність здебільшого охороною пам'яток історії доби революції та "комуністичного будівництва". Натомість офіційні радянські чиновники продовжували нищення історико-культурних пам'яток.

Незважаючи на руйніщні масакри 1920-1930-х чи воєнних і повоєнних років в Україні, навіть те, що збереглося, здатне надалі надихати на нові мистецькі пошуки творчі особливості людей, які вірять у свій народ, прагнуть збагачувати його культурну скарбницю творами, в яких зіллється в одне ціле національне і світове, сучасне і вічне

ЛІТЕРАТУРА

1. *Культурне будівництво в Українській РСР. 1917-1927. Зб. док. і матеріалів.* – К. – 1979.
2. *Правда. орган ЦК ВКП/б/*, 1944.
3. *Грімстед П.К., за участю Боряка Г. Доля українських культурних цінностей під час другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв.* – Львів. – 1972.
4. *Максакова Л.В. Спасение культурных ценностей в годы Великой Отечественной войны.* – М. – 1990.
5. *Слободяник Е. "Храм – на свинарник". Монастирі України: Історія нищення // Україна, 1994, № 23-24.*
6. *Гуржій А. Прорахунки Чернозубова // Пам'ятники України, 1989, № 4.*
7. *Гурков І. Хто висадив у повітря Успенський собор? // Література України, 1991.*
8. *Чепелик В. Триумф і трагедія Київського бароко // Україн. іст. журнал, 1994, № 1.*
9. *Коваль М. Доля цінностей української культури, або залишковий принцип евакуації 1941-1942 рр. // Українська культура, 1994, № 9-10.*
10. *Грімстед П.К. за участю Боряка Г. Нищення українських музеїв, архівів і бібліотек в роки другої світової війни // Пам'ятники України: історія та культура, 1994, № 3-6.*
11. *Баран В.К. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953-1985 рр.* – Львів. – 1992.
12. *Іващенко Б. Архіви – поклади живої історії // Україна, 1990, № 7.*
13. *Ернст Ф. Київ та його околиця.* – К., 1926.
14. *Матеріали про охорону пам'ятників на Україні. Т. 1-3. К. – 1958-1964.*
15. *Підоплічко І. Охорона природи на Україні.* – К. – 1958.
16. *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали.* – К. – 1983. Т.3.
17. *ЦДАВО України.*